

samen[®]

Amsterdamsche Coöperatieve Woningvereniging 'Samenwerking' B.A.

Maart 2020

Monument voor de Canadese militairen aan de Apollolaan is ontworpen door Jan de Baat en onthuld in 1980.

Monument voor gedeporteerde Joden in de Gerrit van der Veenstraat 99 is ontworpen door Hilde Meeus en Céline Wouters en onthuld in 2007.

Anne Frank op het Merwedeplein is ontworpen door Jet Schepp en onthuld in 2005.

Fotoserie: Monumenten in de buurt waar jaarlijks dodenherdenkingen plaatsvinden, Patricia Kockelkom

Inhoud

- 04 **Redactioneel**
- 07 **Bestuurscolumn**
Net iets meer dan een eerste indruk.
- 08 **Willem Sandberg** (deel 2)
Verzetsheld in de oorlog en daarna directeur Stedelijk Museum.
- 18 **4 meiherdenking**
Robert Vuijsje houdt de herdenkingstoespraak.
- 20 **Branco van Dantzig**
De moeder van de Nederlandse logopedie.
- 22 **Estafettecolumn**
Welkom in de Frieda Belinfantestraat.
- 25 **Brieven van leden**
Samenwerking: terug naar de roots!
- 26 **11 mei 1940**
Benedenhuis te huur in de Banstraat 31.
- 28 **Lezersonderzoek**
Hoeveel leden lezen SAMEN?
- 30 **Uit het kantoor**
Mededelingen van de directeur.

Redactioneel

04

Monument aan de Gerard Terborgstraat ter herinnering van alle slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in onze buurt; ontworpen door Victor Levie en onthuld in 2017. Foto: Reinder Tonkens

Dit nummer van SAMEN staat voor een groot deel direct of indirect in het teken van de Tweede Wereldoorlog. Het is dit jaar vijfenzeventig jaar geleden dat we bevrijd werden.

05

Onze redacteur Leo Pauw gaat in zijn tweede deel over Willem Sandberg uitgebreid in op diens verzetsverleden en de periode daarna toen hij directeur werd van het Stedelijk Museum. Onze redacteur Jacques Bettelheim is betrokken bij de organisatie van de komende 4 meiherdenking bij het namenmonument. In dit nummer van SAMEN een vooruitblik van zijn hand. Onze redacteur Els van Eijden is dat eveneens: zij vertelt het verhaal van Branco van Dantzig, logopediste van het eerste uur en omgebracht in Auschwitz. De fotoserie draait ditmaal om plaatsen in de buurt waar jaarlijkse dodenherdenkingen plaatsvinden. Onze estafettecolumnist Els Kloek maakt gewag van verzetsvrouw Frieda Belinfante als onderdeel van haar project 1001 vrouwen. Belinfante behoorde tot de verzetsgroep van Willem Sandberg. Ten slotte kreeg de redactie een overdruk van het Algemeen Handelsblad van 11 mei 1940 in handen, de dag na de Duitse invasie in Nederland.

De voorzitter van het nieuw aangetreden bestuur, Joachim Driessen, vertelt in de bestuurscolumn over zijn eerste indrukken. In de rubriek *Brieven van leden* breekt Jan Achten een lans voor huisvesting van leraren, een doelgroep waar Samenwerking ooit mede voor is opgericht. En in de vaste rubriek *Uit het kantoor* geeft de directeur een overzicht van alle complexen waar dit jaar planmatig onderhoud plaatsvindt. Ook schenkt hij aandacht aan loden waterleidingen die her en der nog voorkomen in woningen van Samenwerking.

Ieder lid van Samenwerking ontvangt elk nummer van SAMEN in druk. Wie een bij Samenwerking bekend e-mailadres heeft krijgt het blad ook digitaal toegestuurd. Van de digitale SAMEN weten we hoeveel geadresseerden het daadwerkelijk 'openslaan'. Dat weten we niet van de gedrukte SAMEN. Daarom gaan we op termijn over naar een ander verspreidingsbeleid. Wie prijs stelt op ontvangst van het gedrukte blad, zal daar straks expliciet om moeten vragen. Wie dat niet doet, krijgt dus op termijn geen gedrukte SAMEN meer in de bus. Waarom we dat van plan zijn, kunt u in dit nummer van SAMEN nalezen.

De deadline voor uw bijdragen aan het juninummer van SAMEN is 1 mei.

Beeld van Truus Wijsmuller-Meijer op het Bachplein. Zij heeft veel Joden in veiligheid gebracht. Het beeld is ontworpen door Herman Janzen en werd onthuld in 1965 (maar stond toen in het Oosterpark).

Zigeunermonument op het Museumplein is ontworpen door Heleen Levano-Wiedemeijer en onthuld in 1978.

'Vrouwen van Ravensbrück' op het Museumplein is ontworpen door Guido Eckhardt, Joost van Santen en Frank Nix en onthuld in 1975.

BESTUURSCOLUMN Joachim Driessen (voorzitter)

We zijn als nieuw bestuur van Samenwerking nu ruim drie maanden onderweg. Daarmee net iets meer dan een eerste indruk. Mij valt op dat Samenwerking er eigenlijk best goed voor staat, ondanks de onrust van vorig jaar. We bezitten een mooi contingent woningen in een van de mooiste wijken van Nederland en nog betaalbaar ook. De woningen zijn goed onderhouden en ik vind de sociale functie van De Coenen iets om trots op te zijn. Het besturen van een coöperatieve vereniging als de onze heeft iets gek. Eigenlijk heeft niets haast, maar er zijn wel grote belangen. Het is een soort tanker. Goed onderhoud is erg belangrijk en voor de lange termijn gepland. De lidmaatschapsdiscussie heeft de zaken vorig jaar behoorlijk opgeschud en is ook nog niet opgelost, maar het gaat over de huurders voor de langere termijn. Het bestuur heeft de lidmaatschapsdiscussie voortvarend aangepakt. Er is juridisch advies ingewonnen op welke wijze we verantwoord kinderen weer lid kunnen laten worden, zoals een ruime meerderheid van de leden gevraagd heeft. Verder komt er een commissie van wijzen, die de lidmaatschapsproblematiek in brede zin gaat oppakken. Daarmee verwachten we dat we tegemoet kunnen komen aan de meerderheid van de leden, maar ook oog te hebben voor de argumenten van de tegenstanders. Verder wil het bestuur de onderlinge samenwerking binnen de vereniging stimuleren. Mijn eerste indruk is dat we een goed functionerend bureau hebben, dat hart heeft voor de leden en altijd voor hen klaarstaat. De ledenraad bestaat in mijn ogen uit gepassioneerde leden, die graag meepraten over de toekomst van onze vereniging. De rolverdeling tussen bureau, bestuur en ledenraad is niet altijd even helder. We proberen daar binnenkort helderheid in te krijgen. De wijze waarop tussen leden soms gediscussieerd wordt en het wantrouwen tegenover elkaar dat ik in de eerste maanden tegenkwam passen volgens mij niet bij onze vereniging. Ik denk dat er alle reden is om te vertrouwen op de capaciteiten van bestuur, ledenraad en bureau en als daar twijfel over is, kunnen wij alleen maar beloven dat we goed zullen luisteren naar wat voor leden belangrijk is. Laten we vooral trots zijn op onze mooie woningen in Amsterdam-Zuid!

Wil Sandberg

EEN EEUWIGE KWAJONGEN (DEEL 2)

Leo Pauw

In de huizen van Samenwerking wonen sinds jaar en dag meer of minder bekende Nederlanders. Zo nu en dan staan we stil bij enkele van die 'bekende Samenwerkers' uit het verleden. In het vorige nummer van SAMEN beschreven we de jonge jaren van Wil Sandberg (1897-1984), grafisch ontwerper, verzetsman maar toch vooral bekend als de roemruchte directeur van het Stedelijk Museum. Sandberg woonde van 1923 tot 1926 in de Daniël de Langestraat, op nummer 14, tweehoog. In dit tweede en laatste deel gaan we verder waar we waren gebleven: de Tweede Wereldoorlog.

08

VERZET

Sandberg is 43 jaar als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt. Meer dan welke gebeurtenissen in zijn leven ook zullen de oorlogservaringen het werkelijke fundament voor Sandbergs wezen vormen. Maar het begint al eerder. Als in 1939 de opdracht voor het Nederlandse paviljoen op de wereldtentoonstelling in New York aan de behoudende architect Slothouwer wordt toegekend (die overigens voor ACW Samenwerking het blok Frans van Mierisstraat-Banstraat-Nicolaas Maesstraat ontwierp, waar auteur dezes met veel plezier woont, maar dit terzijde), organiseert Sandberg met succes een boycot onder alle modernistische Nederlandse kunstenaars. Uit de contacten die op deze manier ontstaan, zal na de Duitse inval van mei 1940 het kunstenaarsverzet groeien.

Begin 1942 wordt Sandberg verantwoordelijk voor de distributie van geld aan kunstenaars die weigeren lid te worden van de door de Duitsers ingestelde Kultuurkamer. Hij betreft daar kunstenaars uit verschillende disciplines bij: Gerrit van der Veen voor de beeldhouwers, Willem Arondéus voor de schilders, Frieda Belinfante

voor de musici, Koen Limperg voor de architecten, Wim Brusse voor de kunstnijverheid en Han Hoekstra en Anton Coolen voor de schrijvers. Zo vormt zich een informele verzetsgroep. Van hulp aan kunstenaars komen ze geleidelijk in het eigenlijke verzetswerk, zoals het vervalsen van persoonsbewijzen. De groep komt twee keer per maand bij elkaar, meestal bij Sandberg thuis, in de Maasstraat. Sandberg krijgt in die tijd van architect Mart Stam het advies de drukker Frans Duwaer te vragen te helpen bij het maken en drukken van vervalste persoonsbewijzen.

Na veel experimenten lukt het de groep een persoonsbewijs te maken dat zelfs door de Duitse specialisten niet gemakkelijk van echt te onderscheiden is. Sandberg zou daar later in een interview over zeggen: "Dat vind ik de grootste lof die ik ooit voor typografisch werk heb gekregen." Duwaer heeft van 1942 tot 1944 zo'n 70.000 valse persoonsbewijzen gedrukt.

DE AANSLAG OP HET BEVOLKINGSREGISTER EN ONDERDUIK

Of een persoonsbewijs vals of echt is, kon echter nog steeds worden afgeleid uit de documentatie van de burgerlijke stand. Op de 45e verjaardag van Sandberg, op 24 oktober 1942, wordt bij hem thuis op de Maasstraat dan ook het idee geboren voor een aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister aan de Plantage Kerklaan. Op 27 maart 1943 vindt, na een paar keer te zijn afgeblazen, de aanslag plaats. Een groepje als politieagenten verklede verzetsmensen onder leiding van Willem Arondéus en Gerrit van der Veen weet de bewakers te overrompelen, vast te binden en met injecties te verdoven. De overval verloopt verder volledig geweldloos. De brand verwoest jammer genoeg niet de hele cartotheek, maar wel een gedeelte, en de rode gloed van de brand is in de hele stad te zien. Sandberg is nauw bij de voorbereiding betrokken (zo wordt bij hem thuis de springstof opgeslagen), maar hij doet niet mee aan de overval; zijn gezicht was te bekend. De Duitsers beschouwen de aanslag als een grote vernedering en er wordt dan ook een grote beloning uitgelooft voor inlichtingen over de daders. Bijna allen die betrokken waren bij de aanslag worden vrij snel gepakt, mede door het doorslaan van een koerier. Sandberg ontspringt de dans omdat hij als de Gestapo bij hem thuis komt elders is, en zijn vrouw Lida hem weet te waarschuwen.

09

Hij vlucht op zijn fiets, met een vals persoonsbewijs en een geleend hoedje, eerst naar het Gooi, daarna zo ver mogelijk naar het oosten, dicht bij de Duitse grens, waar hij denkt dat ze hem het minst zullen zoeken. Zo komt hij in Gennep, waar hij een vroegere secretaresse van het Stedelijk Museum kent. Na enige weken bij een boerengezin in Oeffelt te zijn geweest, huurt hij een klein kamertje midden in Gennep. Daar leest hij op 1 juli 1943 in de krant dat zijn verzetsvrienden door de Duitsers ter dood zijn veroordeeld en gefusilleerd.

Het jaar dat Sandberg in Gennep doorbrengt - onder de naam van Henri van den Bosch, naar zijn geliefde grootmoeder - heeft een heel bijzondere betekenis. Hij heeft voor het eerst in zijn leven niets te doen. Hij kan lezen en nadenken en na verloop van tijd begint hij ook weer te tekenen; eerst zelfportretten, dan het uitzicht op

de achtertuinen. In een interview zei Sandberg er later zelf over: “[...] ik kreeg twee jaar vakantie van mijn oude zelf, en dat is iets wat heel weinig mensen overkomt. Ik heb veel gelezen, geschreven, ontworpen. Ik had alle tijd om heel veel dingen te overdenken en van een nieuwe kant te bekijken. Een van de dingen waar ik veel over nagedacht heb is over de geschiedenis. Ik kwam tot de conclusie dat de geschiedenis omgekeerd gelezen moet worden. Ik zou de geschiedenis vandaag willen beginnen, omdat het verleden toch altijd bekeken wordt met de ogen van vandaag”.

Zelfportret Willem Sandberg, 1944 (collectie Stedelijk Museum).

EXPERIMENTA TYPOGRAFICA

Eind 1943 begint hij op zijn kamertje aan een reeks experimentele boekjes die hij ‘experimenta typografica’ noemt, waarbij hij citaten uit de wereldliteratuur op zijn eigen manier illustreert en vormgeeft, met gebruikmaking van de weinige materialen die hij daar kan vinden. Veel papier heeft Sandberg niet voorhanden;

hij gebruikt snippers die hij op straat vindt, servetjes, pakpapier, soms gekreukt uit een prullenbak gehaald, enveloppevoeringen en tijdschriften. Het is een keerpunt in zijn ontwikkeling als grafisch vormgever. Hij drukt zichzelf en zijn situatie op een uitzonderlijke manier uit met een zeldzame variatie aan vormen. Hij knipt, scheurt, tekent, schrijft, waarbij hij gebruikmaakt van teksten van filosofen als Henri Bergson en Nietzsche. Sommige daarvan had hij al jaren daarvoor verzameld. Het resultaat is heel bijzonder. Zijn grafisch werk krijgt vanaf dat moment een geheel eigen gezicht, dat na de oorlog van invloed zal zijn op een hele generatie jonge ontwerpers.

Een aantal van de deeltjes uit de serie *experimenta typografica* van Willem Sandberg.

Uiteindelijk ontwerpt hij tussen december 1943 en mei 1945 negentien van deze deeltjes. *Lectura sub aqua*, noemde Sandberg het (lezen onder water, ofwel in de onderduik). Een van die boekjes wordt nog tijdens de oorlog op kleine schaal gedrukt door Frans Duwaer. Met hem en met Gerrit van der Veen, die ook nog uit handen van de Duitsers had weten te blijven, heeft Sandberg nog een tijd maandelijks contact, tot ook zij worden opgepakt en gefusilleerd. Sandberg weet door gefingeerde brieven de schijn te wekken dat hij naar Zwitserland heeft weten te ontkomen, maar in juni 1944 krijgt hij van een bevriende marechaussee te horen dat de Duitsers nu toch op zoek zijn naar hem, zij het onder zijn valse naam. De SS was uit Venlo al op weg naar Gennep om hem te arresteren.

Hij kan nog net vluchten en verblijft gedurende de rest van de oorlog in Limburg en in de Betuwe, waar hij doorgaat met zijn experimenta typografica en het contact met Amsterdam weet te herstellen.

DIRECTEUR VAN HET STEDELIJK MUSEUM

Op de dag van de bevrijding is hij in Amsterdam, waar hij, zoals hij meermaals had aangekondigd, de deuren van het Stedelijk Museum opent. Directeur Röell aanvaardt korte tijd daarna een benoeming aan het Rijksmuseum en op 1 september 1945 volgt Sandberg hem op. Hij zal er tot zijn pensionering in 1962 directeur blijven. In 1957 verhuist hij van de Maasstraat naar de Dirk Schäferstraat 37, ook in Amsterdam-Zuid.

Geëmailleerd reclamebord voor het Stedelijk Museum, 1954².

12 museum georganiseerde exposities ontwerpt Sandberg zelf de affiches en de catalogi - doorgaans in de avonduren - zonder er een extra honorarium voor te ontvangen. Stuk voor stuk zijn deze gekenmerkt door eenvoud, heldere kleuren en het gebruik van uitgescheurde vormen, letters en cijfers. Een stijl die hij ontwikkelde in de *experimenta typografica*.

Beïnvloed door het Bauhaus breidt hij het terrein van het museum van schilderkunst, beeldhouwkunst en prent- en tekenkunst uit tot

Onder zijn leiding zal het Stedelijk zich tot het belangrijkste museum voor moderne kunst in Europa ontwikkelen. Door een voortdurende opeenvolging van verrassende, vaak geruchtmakende en omstreden tentoonstellingen geeft hij blijk van stelselmatige vernieuwing. 'Grote kunst is altijd experiment', aldus Sandberg.¹

Aan de vernieuwing draagt ook de opvallende vormgeving bij, die hij zo veel mogelijk in eigen hand houdt. Voor ongeveer driehonderd door het

de fotografie, typografie, toegepaste kunst zoals meubels, textiel en keramiek, en industriële vormgeving. Sandberg is ervan overtuigd dat mensen steeds meer vrije tijd zullen krijgen, zodat er een groot beroep zal worden gedaan op de in ieder aanwezige creativiteit. Het museum kan functioneren als inspiratiebron, als trefpunt, als een 'levenscentrum'. Daarom stimuleert hij talrijke projecten om de jeugd naar het museum te halen en de beoefening van expressievakken op school te bevorderen. Er komen een restaurant, een bibliotheek, een museumtuin met beelden en een zandbak, en op zolder een 'Nutsschool voor beeldende kunst' voor kinderen.

Sandberg meent tevens dat de overtuigingskracht van een museum bepaald wordt door de vorm ervan, dus door het tentoonstellingsprogramma, de inrichting van de zalen, de lichtwerking, de catalogi, alles. Sandberg houdt al deze dingen zelf in de hand en bepaalt vaak in zijn eentje zowel de inhoud als de vorm, zowel het beleid als de uitvoering ervan. Zo ontstaat voor het eerst het idee dat een museumdirecteur, net als de kunstenaar, een schepper kan zijn.

DE NIEUWE VLEUGEL

13 Met zijn zwierige, tegelijk voornamelijk en nonchalante uiterlijk, zijn imposante witte kuif en zijn onafscheidelijke vlinderdasje en zijn bevlogen idealen is Sandberg een bijzondere verschijning. Hij houdt niet van intellectualistische theorieën en redeneringen. Zijn reactie toen een sollicitant hem vertelde dat hij kunstgeschiedenis had gestudeerd, is beroemd geworden: 'Dat hoeft geen bezwaar te zijn'. Gedurende zijn hele ambtsperiode bestaat er in de pers en de gemeenteraad ook altijd veel kritiek op de koers van het Stedelijk. Maar het lukt hem elke keer weer om mensen voor zijn visie te winnen. Hij is weliswaar altijd stellig in zijn oordeel, maar is tevens een soepel diplomaat.

Zijn ideale museum ziet Sandberg verwezenlijkt met de bouw van de Nieuwe Vleugel in 1954, een grote ruimte van glas, met zijlicht, omdat bovenlicht 'onnatuurlijk' was, open naar de buitenwereld. De ruimte is flexibel in te richten met verplaatsbare schotten. Gatenplanten en grote ficussen zorgen voor een 'gewone' sfeer. Met de Nieuwe Vleugel creëert Sandberg een open museumgebouw dat contact heeft met de straat en met de natuur. Hij wil het museum als instituut en de kunst zo toegankelijk en gewoon mogelijk maken.

De nieuwe vleugel van het Stedelijk Museum, 30 augustus 1954
(Foto: Ben van Meerendonk, collectie IISG).

14

De vleugel moet uiteindelijk wijken voor de nieuwbouw van het museum. Op 9 oktober 2006 laten directeur Gijs van Tuyl en wethouder Carolien Gehrels zich verleiden tot een smakeloze pr-stunt: hij rijdt er met de bulldozer op in en zij gooit stenen door de ruiten. Leuk en ludiek, de champagne vloeit rijkelijk, maar dat zij het belangrijke moderne erfgoed een trap na geven lijkt niet zo tot hen door te dringen.

EINDE VAN EEN TIJDPERK

Ten tijde van zijn directeurschap (1945–1962) geldt het Stedelijk Museum als het beste museum van moderne kunst in Europa, als een voorbeeld in de wereld. Niet dat hij daarnaar streeft. Sandberg heeft zoveel succes juist níet omdat hij zo graag wil dat het museum het beste museum zou zijn of de grootste bezoekersaantallen zou hebben. Hij wil niets meer of minder dan het museum openstellen voor de kunstenaars van zijn eigen tijd, én voor het publiek, om daarmee de kunst (en het publiek) te helpen zich te ontwikkelen.

Na zijn pensionering in 1962 verblijft Sandberg tot 1968 vaak in Jeruzalem, waar hij voorzitter wordt van de raad van bestuur van het in 1965 opgerichte Israël Museum. Hij blijft tot op hoge leeftijd actief als grafisch ontwerper. Zo ontwerpt hij in 1976 de

15

letters op de muur van het metrostation Waterlooplein. Als Sandberg in 1984 in Amsterdam overlijdt, 86 jaar oud, bestaat bij veel mensen het gevoel dat met hem een tijdperk is heengegaan. Zijn biograaf, Max Arian, vraagt zich aan het einde van zijn boek³ af hoe men over Sandberg zou spreken als hij de oorlog niet had overleefd; misschien als “iemand die zich aardig heeft geweed in het verzet, maar die verder een mannetje was van heel veel ambachten waar hij nooit bijzonder in uitblonk.” Anders dan zijn overleden verzetsvrienden kreeg Sandberg de kans om voort te bouwen op wat hij in de oorlog heeft ervaren. En om - vrij laat in zijn leven - te ontdekken waar zijn plek was en wat zijn sterke kanten waren. De Sandberg van na de oorlog was een andere Sandberg dan die van voor de oorlog. Arian: “Hij is van de kwa-

Wil Sandberg in zijn laatste jaar als directeur van het Stedelijk Museum van Amsterdam, 1962 (Foto: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Jan van Eyk).

jongen met stekeltjehaar iemand geworden met een heel ander uiterlijk, die een volkomen andere indruk maakt. Zijn haar is nu wit, hij is ouder geworden, maar hij is met zijn scherpe profiel nu meer dan ooit een mooie, dunne man, die de onvolkomenheden van zijn gezicht (...) weet op te heffen door die prachtige witte kuif, de sigaret in zijn mondhoek en zijn eeuwige vlinderdasje. (...) Die brutale kwajongen, Willy Sandberg, is met heel erg veel omwegen de slimme, invloedrijke, bijna mythische Sandberg geworden, van wie de hele moderne kunst van zijn tijd zal profiteren.”

1) Zie ook het ‘portret in eigen woorden’, bestaande uit interviews met Sandberg: Ank Leeuw-Marcar (1981). *Willem Sandberg. Portret van een kunstenaar*. Meulenhoff, Amsterdam.
2) Zie ook: Ad Petersen (2004). *Sandberg, vormgever van het Stedelijk*. Uitgeverij 010, Rotterdam.
3) Max Arian (2010). *Zoeken en scheuren. De jonge Sandberg*. Uitg. Johannes van Kessel Advising.

16 Monument 'Fusilladeplaats Rozenoord' in het Amstelpark is ontworpen door Ram Katzir en geplaatst in 2005.

'Fusilladeplaats Rozenoord' in het Amstelpark is ontworpen door Ram Katzir en geplaatst in 2005.

Beeld bij het St. Ignatiusgymnasium aan de Jan van Eijkstraat 47 is ontworpen door Aert Rietbroek en onthuld in 1957.

'Tijdloos is stilte..' bij het Gerrit van der Veen College, waarin tijdens de Tweede Wereldoorlog de Sicherheitsdienst gehuisvest was. Plaquette is onthuld in 1994.

Herdenking op 4 mei bij monument Gerard Terborgstraat

In 2017 is in de Gerard Terborgstraat een monument onthuld ter nagedachtenis aan bewoners van Samenwerking die de Tweede Wereldoorlog niet hebben overleefd. De namen en adressen van deze bewoners, van wie de meesten een Joodse achtergrond hadden, zijn vermeld op dit monument, samen met hun geboorte- en overlijdensdata. Het monument is ontworpen door Victor Levie.

18

Het initiatief voor het monument is enkele jaren geleden genomen door drie bewoners van Samenwerking: Ido Abram (†), Guus Luijters en Dorine Winkels. De namenlijst op het monument wordt geactualiseerd als er nieuwe informatie beschikbaar is. Zo wordt binnenkort een naambordje bijgeplaatst van de heer R.A.H.L. Voitus van Hamme. Hij was filiaalhouder van het winkelpand Roelof Hartstraat 4, waar hij een fotowinkel beheerde en achter de winkel woonde.

Voitus van Hamme, geboren 15 augustus 1904, was een verzetsman en is op 38-jarige leeftijd op 4 november 1942 gefusilleerd op de Waalsdorpervlakte in Wassenaar wegens wapenbezit, hulp aan Joden en bezit van illegale lectuur. In totaal worden nu op het herinneringsmonument 174 bewoners van Samenwerking herdacht. De nieuwe mutatie is te danken aan de heer G.P.A. Beukema. De initiatiefnemers van het monument zijn hem erkentelijk voor zijn melding en voor de informatie die hij heeft verstrekt.

Ook dit jaar wordt op 4 mei een herdenking bij het herinneringsmonument georganiseerd. Belangstellenden zijn hierbij van harte uitgenodigd. Vanaf 19.30 uur is er een korte plechtigheid, waarbij een voormalig buurtbewoner, journalist en schrijver Robert Vuijsje,

een toespraak zal houden. Robert Vuijsje groeide op binnen Samenwerking. In 2008 debuteerde hij met zijn roman *Alleen maar nette mensen*, die evenals het vorig jaar verschenen *Salomon's oordeel* gesitueerd is in Oud-Zuid. Wenneke Savenije verzorgt de muzikale begeleiding.

Deelnemers wordt verzocht een bloem mee te nemen en deze na de twee minuten stilte bij het monument te leggen. Zij kunnen ook naar joods gebruik een steentje op het monument leggen. Na afloop is er voor belangstellenden een nazit bij De Nieuwe Coenen.

De herdenking wordt dit jaar wederom georganiseerd door vijf Samenwerkingleden: Jacques Bettelheim, Marieke Bettelheim, Els van Eijden, Martine van der Velde en Leo Willems. De herdenking wordt mede mogelijk gemaakt door ondersteuning van Samenwerking, De Nieuwe Coenen, stadsdeel Zuid en wijkagent Margriet de Vries. Aan de vooravond van de herdenking, op zaterdagavond 2 mei, houdt medeorganisator Jacques Bettelheim in De Coenen een lezing over de Joodse bewoners van zijn voormalige woning (Gerard Terborgstraat 57”), wier namen ook op het monument te vinden zijn.

19

Een Joodse bruiloft op 1 juli 1942, Gerard Terborgstraat 57”. De bewoners overleefden de oorlog niet. Hun namen zijn te vinden op het Samenwerkingmonument.

Branco van Dantzig

DE 'MOEDER VAN DE NEDERLANDSE LOGOPEDIE'

Els van Eijden

Ter gelegenheid van de 4 mei herdenking besteedt Samen aandacht aan een van de slachtoffers in onze buurt die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn omgebracht: Branco van Dantzig. Zij was een Nederlands zang- en spraakpedagoge en is een van de grondleggers van het spraakonderwijs. De Nederlandse Vereniging voor Logopedie en Foniatrie looft tweemaal per jaar de Branco van Dantzigprijs uit voor een uitzonderlijke bijdrage aan het vakgebied. Zij was een van de oprichters van deze vereniging. Branco van Dantzig werd in 1935 benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau.

20

Branco van Dantzig werd geboren in Harlingen in 1870 en ging naar de hbs, waar ze als meisje destijds een uitzondering was. Zij nam zangles en verdiepte zich in de muziektheorie. Zij zong ook solo en werd zich daardoor bewust van het belang van het juiste spreken. Vanaf 1896 werkte zij in dienst van de gemeente Rotterdam als spraaklerares en later - via het Rotterdams conservatorium - als zanglerares. Ook gaf ze onderwijs aan de toneelschool in Amsterdam. De logopedie moest destijds nog ontwikkeld worden, zodat Branco van Dantzig dit vak dus als een autodidact heeft beoefend. Zij publiceerde onder meer *Stemvorming en stemhygiëne* (1907) en *Beknopte handleiding bij het onderwijs in spraakontwikkeling* (1908). Zij kreeg met haar baanbrekende werk grote bekendheid.

Zij verhuisde na haar pensioen in 1935 naar Amsterdam en ging aan de Gemeente Universiteit studeren aan het instituut voor Fonetische Wetenschappen, dat kort daarvoor was opgericht. Zij ging wonen in Het Nieuwe Huis. Zij publiceerde haar studie naar *De korte o-klank in het Nederlands* (1940).

In de Tweede Wereldoorlog bleef ze ondanks haar Joods-zijn doorwerken, maar haar gezondheid leed onder haar ernstige zorgen over de bezetting. In september 1942 werd zij weggevoerd naar kamp Westerbork en vrijwel direct op transport gezet naar concentratiekamp Auschwitz, waar ze op 19 september 1942 werd omgebracht.

Branco van Dantzig stelde haar leven in dienst van de stem. Zij wordt door professor P.H. Dejonckere, hoogleraar in de foniatrie aan de Universiteit Utrecht, omschreven als 'de moeder van de Nederlandse logopedie'. In Rotterdam, waar zij 40 jaar woonde, zijn een straat, een park en een plein naar haar vernoemd.

21

Branco van Dantzig
Foto: Ned. Vereniging voor Logopedie.

1001 vrouwen

Els Kloek

In 2015 was de Obrechtstraat korte tijd van naam veranderd. Alle straatnaambordjes waren overgeplakt met bordjes Frieda Belinfantestraat. Het bleek een stunt te zijn van de uitgever van Toni Boumans, die net een boek had gepubliceerd over deze bijzondere celliste/verzetsvrouw - voor de oorlog had ze in de 'Obrecht' gewoond. Zelf woon ik ook in die straat, en ook ik doe historisch onderzoek naar opmerkelijke vrouwen. Sterker nog, als historica probeer ik vooral vrouwen voor het voetlicht te brengen, want vrouwen (de uitzonderingen daargelaten) raken nu eenmaal sneller in de vergetelheid. Ik was dus blij met deze actie.

22 In de Obrechtstraat wonen we nu ruim twintig jaar in de bovenwoning waar Lenette van Dongen en Jacques Klöters voor ons hebben gewoond. Zoals ik ooit het stokje in de huizenestafette van Jacques overnam, neem ik nu ook dat van de column van Jacques over. Het is in de outskirts van 'het dorp' Samenwerking. Daarvoor hadden we al tien jaar in de Gerard Terborgstraat gewoond, dus wel in 'het dorp' zelf. Nog iedere dag voel ik me spekkoper dat ik mag wonen en werken in deze oase van huurhuizen in Amsterdam-Zuid die nog niet in de klauwen zijn gevallen van hebzuchtige huizenbezitters en megalomane projectontwikkelaars. Maar verdriet ligt wat mij betreft wel om de hoek: iedere keer word ik treurig als ik de drie muren van het voormalige magazijn aan de Frans van Mierisstraat zie die met een ingenieuze stellage (wat kost dat niet?) over-eind worden gehouden om de te bouwen 'townhouses' (prijs: 3 à 4 miljoen euro per stuk) een cachet van historisch erfgoed te geven. Nee, dan onze onvolprezen Coöperatieve Woningvereniging Samenwerking! Ook wij zijn allemaal trotse bewoners van wat tegenwoordig 'Museumkwartier' heet. Toen wij net in de Terborgstraat waren komen wonen, had een van onze burens een briefje opgehangen bij een te vroeg geplaatste vuilniszak: 'het is hier niet de Pijp!' Zo zijn wij van Samenwerking! Maar de grappigste typering

van ons bewoners van Samenwerking is van Karel van het Reve. Ik citeer uit het hoofd: bij Samenwerking wonen vrouwen die piano spelen, bijles Frans kunnen geven en weten hoe ze een primus brandend moeten houden. Of ik voldoe aan dit profiel laat ik hier graag in het midden (al zie ik zelf wel enige parallellen). Ik had namelijk bedacht dat ik deze column ging wijden aan het grote project waaraan ik hier, in mijn tweede Samenwerkinghuis, vrijwel continu heb gewerkt: '1001 vrouwen'. Het is een naslagwerk met korte biografieën van vrouwen die ooit een grote of kleine rol hebben gespeeld in de Nederlandse geschiedenis. Ik wilde al die vaak vergeten vrouwen zichtbaar maken. Eén criterium voor opname was leidend: de vrouwen moesten wel dood zijn. Dus nee, Lenette van Dongen staat er niet in. Maar Frieda Belinfante (1904-1995) wel. Ze staan allemaal bij elkaar op de website www.vrouwenlexicon.nl, met een handig zoekscherm.

23 Toch vond ik dat niet genoeg. Het ging me erom die vergeten vrouwen weer voor het voetlicht te brengen, en daarom maakte ik er ook een boek van. In 2013 verscheen deel 1, met letterlijk 1001 korte portretten (zowel in tekst als waar dat kon in beeld) van vrouwen van de vroege middeleeuwen tot nu. Omdat er nog heel veel gegadigden uit met name de twintigste eeuw ontbraken, hebben we erna (2018) een tweede deel over alleen twintigste-eeuwse (dode) vrouwen gemaakt. Ruim twintig jaar heb ik leidinggegeven aan dit project. Sommigen zeggen dat het mijn levenswerk is, en zo voelt het ook wel een beetje. Maar er hebben meer dan vijfhonderd auteurs aan meegewerkt, dus in die zin klopt dat beeld niet helemaal: het is vooral het product van een collectieve inspanning. Zo heeft bij voorbeeld mijn directe voorganger (zowel qua huis als qua column) Jacques Klöters een aantal mooie portretten over cabaretières geschreven.

Een andere auteur van ons project is schrijfster Ileen Montijn, ook columniste in deze estafette. Zij beschreef twee vrouwen die ooit in een huis van Samenwerking hebben gewoond en daarom hier extra aandacht verdienen. De eerste is Constance Wibaut (1920-2014), een vrouw met twee carrières: begin jaren vijftig vestigde ze haar naam als DE modejournaliste die Nederland op de hoogte bracht van de haute couture. Ze schreef en tekende onder

Constance Wibaut (1920-2014)
Stadsarchief Amsterdam.
Foto: Martin Alberts (dec 2008).

meer voor *Elseviers Weekblad* en *Elegance*. In 1971 zei ze de mode vaarwel omdat de jeugdcultuur en de hippiemode het gezag van Parijs voorgoed hadden ondermijnd. Hierna legde ze zich toe op het beeldhouwen en ook daarmee verwierf zij grote bekendheid (ze maakte onder meer een buste van haar bekende grootvader, de wethouder Floor Wibaut, nog altijd te zien in het stadhuis). Constance Wibaut groeide op in een van de villa's aan de Harmoniehof (nr. 68) en woonde en werkte later zelf ook in een huis aan de Harmoniehof (nr. 37).

24 De andere Samenwerkingbewoonster die door Ileen Montijn voor *1001 vrouwen* is geportretteerd is Koos Pot-Keegstra (1908-1999). Jawel ... zij is de dochter van Harke Keegstra, de man die in 1908 (haar geboortejaar!) de Amsterdamsche Coöperatieve Woningvereniging "Samenwerking" oprichtte. Geïnspireerd door het werk van haar vader besloot Koosje om architect te worden. Het architectenbureau dat ze met haar echtgenoot Joop Pot (1909-1972) runde, was de eerste jaren (1941-1955) gevestigd in een benedenhuis in de Nicolaas Maesstraat (nr. 133). Ze ontwierpen onder meer een flat voor alleenstaande (werkende) vrouwen aan de Kostverlorenkade. Later zou ze naam maken als ontwerpster van de Bijlmerbajes.

Voldoen deze vrouwen aan de typering van Karel van het Reve? Ik weet het niet. Maar wel weet ik zeker dat ze hun eigen weg gingen en lak hadden aan het grote geld. Als ze hun talenten maar konden ontplooiën... Hiermee is mijn bijdrage aan de estafette rond, want ik geef het stokje door aan journaliste Elma Drayer, die woont en werkt in het pand van de Nicolaas Maestraat 133, en daarmee dus gezien kan worden als de huidige bovenbuurvrouw van niemand minder dan de ooit zo beroemde architecte Koos Pot-Keegstra. Het is en blijft een bijzondere buurt, vol bijzondere mensen: mannen én vrouwen.

BRIEVEN VAN LEZERS

Samenwerking: terug naar de roots!

Jan Achten

Samenwerking is ruim honderd jaar geleden ontstaan als coöperatie die huisvesting voor docenten beoogde. We komen niet zoveel docenten meer tegen, maar is dat reden om dat oerbeginsel los te laten? De situatie op de Amsterdamse woningmarkt is dusdanig overspannen dat docenten niet meer aan de bak komen. We lezen bijna dagelijks dat scholen docenten zoeken en (bij gebrek) tijdelijk klassen moeten sluiten. Er kunnen wel docenten uit de provincie komen, maar die lopen tegen onbetaalbare prijzen aan.

25

Daarom mijn oproep aan de besturen van Samenwerking en Het Nieuwe Huis: bied vrijkomende appartementen in Het Nieuwe Huis aan docenten aan die bereid zijn om vanuit de provincie naar Amsterdam te komen. Het zijn kleine appartementen, te klein voor een gezin, maar het is te verwachten dat mensen die bereid zijn te verhuizen, vaak (mogelijk meestal) alleenstaand zijn, dus zij zouden hiermee kunnen starten. Op deze wijze zouden Samenwerking en HNH een bijdrage kunnen leveren aan de bestrijding van het docententekort. Kortom: terug naar de roots! Of niet? Een medelid reageerde: moeten we HNH niet verkopen als Samenwerking niet zelf de appartementen kan toewijzen? Dan kunnen we dat geld aanwenden voor de erfpachtafkoop of de energietransitie. Het is een valide vraag, die dus beantwoord moet worden, al denk ik er zelf anders over. HNH is een prachtig gebouw, ook inwendig. Maar ook een onmogelijk gebouw, gelet op de hedendaagse wooneisen qua ruimte. Een potentiële koper (o/g-exploitant) loopt tegen dat nadeel aan en vertaalt dat in de koopsom. Dus denk ik: als wij dit fraaie bezit kunnen aanwenden voor het doel waarvoor wij zijn opgericht, zou dat mooi zijn. We zijn toch niet armlastig?

11 mei 1940

Reinder Tonkens

Voor me ligt een fotokopie van het Algemeen Handelsblad van zaterdag 11 mei 1940. Met dank aan mevrouw Steutel-Batterman. Op de voorpagina een foto van een neerstortend vijandelijk gevechtsvliegtuig onder de kop 'Onze luchtafweer toont zich paraat'. Maar daar ging het niet om. Op de achterpagina de rubriek Treffers voor 'Kleine advertenties van toevalligen aard, dus geen bedrijfsreclame, 8 cent per woord. Betrekkingzoekenden 5 cent per woord'.

26

In de rubriek TE HUUR:

inlichtingen bij het
Makelaarskantoor P. EVEROUT,
Singel 450, tel. 33330-34444 (9-6).

TE HUUR
VRIJSTAANDE VILLA MET TUIN
duinkant Wassenaar, f 600.— per
jaar. Te bevr. Woningbureau Was-
enaar, v. Z. v. Nestr. 201, Tel. 717015.

AMSTERD. COÖP. WONINGVER.
„SAMENWERKING” G.A.
Benedenhuis: Banstraat 31 hs, f 711.-
per jaar. Bezicht. Dinsd. en Don-
derd. 2-4.

Kantoorlokalen te verdieping
DANKRAK 92
direct b. Dam, Beurs en Station.
Centrale verwarming. Dagelijks te
bezichtigen op aanvraag bij de Make-
laars: M. I. VAN ENGELEN & ZN.,
Keizersgracht 115. Tel. 42762-40762.

NUNSPEET. Te huur gemeubileerd
vrij huis, rustig gelegen. P. ten
Brink, Brinkersweg 5.

Op buitenp
staat geleg
BET. LOG
deren van
zw. en zeil

VEILI
In ruime z
makken vo
gen. 2 à 3
Hbld.

BET
AAN

Gevr. 1 Ju
in klein ge

IEDER
Holl. en
„MERC
F

27

Zo bracht Samenwerking haar woningen aan de man. Kennelijk was er nog geen stuwmeer aan woningzoekende leden, anders had er wel bij gestaan dat alleen leden konden reflecteren of zoiets. We bestonden al 32 jaar en alles wat we hadden kunnen bouwen stond er inmiddels. Het Handelsblad was een landelijke krant, gevestigd aan de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam. Dus deze annonce werd ook buiten Amsterdam gelezen. Aan wie de woning in de Banstraat 31 hs uiteindelijk zou worden toege-
wezen was een zaak van het bestuur, maar de adspirant-huurder moest wel een economische binding met Amsterdam hebben voor een woonvergunning. Misschien moeten we wel weer terug naar deze oervorm van de coöperatie: alleen hurende leden. En de rest op een wachtlijst, als die er toen al was.

Hoeveel leden lezen SAMEN?

Reinder Tonkens

In juli 2016 verscheen de eerste digitale SAMEN. Verstuurd naar alle leden van wie het e-mailadres bij Samenwerking bekend is. Dat zijn er inmiddels rond de 3700. Van de overige 600 leden heeft Samenwerking geen e-mailadres. Inmiddels is dit de vijftiende editie van ons verenigingsblad, dat ook in druk wordt toegestuurd aan alle leden, dus ook aan degenen die het al digitaal hebben ontvangen. Om te weten te komen of u het blad ook daadwerkelijk leest zouden wij u een vragenlijstje kunnen toesturen, want wij kunnen niet achter uw voordeur kijken als u SAMEN uit de brievenbus vist. We weten dus niet of u het blad openslaat of dat u het ongelezen in de prullenbak gooit.

28

De digitale SAMEN kunt u ophalen van het platform ISSUU of downloaden als pdf. Die keuze hebben we bij het laatste nummer nog eens duidelijk onder uw aandacht gebracht. En dat heeft effect gehad. Bovendien weten we inmiddels ook hoeveel van u na ontvangst de digitale SAMEN daadwerkelijk openslaan. Hoe wij dat weten? Dat mag Joost weten. Ja, hij heet Joost en hij werkt met onze vormgever. Rond de 1600 geadresseerden openen de e-mail waarin SAMEN wordt aangeboden niet. De overige 2100 doen dat wel. Van hen klikken zo'n 500 daadwerkelijk op de link om het blad zelf te kunnen openen. Deze aantallen zijn inmiddels redelijk constant gebleken. Van de oorspronkelijke digitale oplage bekijkt dus maar een op de zeven geadresseerden daadwerkelijk de digitale versie. Dat geeft te denken en dat doet het ook. Tot nu toe klikten rond de 35 geadresseerden op de link om SAMEN als pdf te downloaden. De rest haalde SAMEN op van het platform ISSUU. Maar dat aantal is voor het decembernummer gestegen tot 200, bijna een verzesvoudiging. Men kon de pdf na de verbeterde aankondiging dus een stuk beter vinden. Het is interessant om te

zien of deze cijfers verder gaan stijgen wanneer we de pdf nog aantrekkelijker maken door werkende links toe te voegen. Vanwege de aanbieding op smartphones (klein scherm) staan in de pdf alle pagina's onder elkaar. We gaan kijken of we (ook) een pdf kunnen aanbieden met twee pagina's naast elkaar. Dan ziet het blad er net zo uit als de gedrukte versie en wordt ook de grote foto op de middenpagina niet meer in tweeën gehakt. De versie via ISSUU heeft dat allemaal al wel en ziet er ook anderszins al zeer 'gelikt' uit.

Bij elke nieuwe digitale SAMEN staat de volgende boodschap te lezen: *U kunt besluiten dat u beide versies wenst te ontvangen of dat een van beide versies volstaat. Afmelden van de papieren versie kan via info@samenerwerking.org. Afmelden van de digitale versie kan via de link die u onderaan dit bericht vindt.* Tot nu toe hebben maar een paar leden hier daadwerkelijk gebruik van gemaakt. Een enkeling zegde bijvoorbeeld de gedrukte versie op omdat hij meerdere exemplaren op hetzelfde adres ontving. Elk lid krijgt immers een eigen exemplaar en niet elk huisadres. Van massale opzegging, digitaal of gedrukt, is in ieder geval geen sprake. Waarom gooien maar liefst 1600 geadresseerden de e-mail met de aankondiging van de nieuwe digitale editie ongeopend weg? Het maakt ze kennelijk niet uit dat de digitale SAMEN inmiddels al een week eerder verschijnt dan de gedrukte versie. Je zou daaruit kunnen concluderen dat ze er gewoon niet in geïnteresseerd zijn. Maar als dat zo is, dan gooien ze dus een week later ook de gedrukte SAMEN ongeopend in de papierbak. En dat zou zonde zijn, van het geld en van het papier. Of zouden al die 1600 leden gretig een week later naar de brievenbus lopen om de nieuwste editie van SAMEN van a tot z te spellen? En die andere 600, die het alleen in druk ontvangen, ook? We hopen het van harte, maar weten doen we het niet.

29

Daarom gaan we het over een andere boeg gooien. Straks ontvangen alle leden met een e-mailadres dat bij Samenwerking bekend is SAMEN digitaal. Dus net zoals de (uitsluitend digitale) nieuwsbrief Samengevat. Als u daarnaast ook prijs stelt op de gedrukte versie, moet u daar zelf om vragen. En dat geldt dan ook voor alle leden die SAMEN alleen in druk (dus niet per mail) ontvangen. Dat moet allemaal zijn beslag krijgen in de loop van dit jaar. Wij houden u op de hoogte.

Bart Geerink

Uit het kantoor

Samenwerking is meer dan een coöperatieve vereniging die woningen verhuurt en onderhoudt. Er zijn veel vrijwilligers actief op allerlei terreinen. Zo worden twee tuinen onderhouden, vier keer per keer per jaar een prachtig magazine gemaakt en is er natuurlijk De Coenen, die vaak de 'huiskamer' van Samenwerking wordt genoemd. In De Coenen zijn tientallen vrijwilligers actief die iedere dag een lunch verzorgen, twee keer per week heerlijk koken en allerlei activiteiten organiseren.

30

Dit jaar zal vanuit het bureau extra aandacht zijn voor het vrijwilligerswerk van Samenwerking. Er wordt een aantal initiatieven gestart, zoals aandacht voor de geveltuinen, uitbreiding van samenwerking met De Coenen en kijkdagen nieuwe stijl onder leiding van vrijwilligers. We zullen daar in de nieuwsbrieven extra aandacht aan besteden.

De afgelopen tijd is er veel aandacht voor lood in kraanwater geweest. Ook in de complexen van Samenwerking zijn nog deels loden leidingen aanwezig op plekken waar we niet goed bij kunnen om ze weg te halen. Begin maart is een project gestart om te onderzoeken of het loodgehalte in het kraanwater in de woningen van Samenwerking voldoende veilig is. Alle bewoners hebben daarover een brief ontvangen. U kunt daarover meer informatie vinden op de website.

Het duurzaam maken van onze woningen is een belangrijk doel van Samenwerking. Samenwerking heeft als een van de eerste woningbeheerders in Amsterdam zonnepanelen op haar daken gelegd. Ook dit jaar gaan we daarmee verder. We hebben ook een proef uitgevoerd met het isoleren van twee woningen aan de binnenkant. Dit is succesvol verlopen. Het is mogelijk om woningen goed te isoleren en alle waardevolle details te behouden. Dit jaar gaan we in overleg met bewoners van deze woningen meten hoeveel energie er wordt bespaard met isoleren. Komend jaar besluit Samenwerking of we dit project verder gaan uitbreiden. De afgelopen tijd hebben we als bureau gezien dat veel leden die reageren op het woningaanbod en bij de eerste tien kandidaten behoren die komen bezichtigen, toch afzien van de woning. Daarom kiezen we er vaker voor om meer kandidaten uit te nodigen.

Dit jaar wordt bij drie complexen planmatig onderhoud uitgevoerd.

Complex 7

Cornelis van der Lindenstraat 3-37
Reijnier Vinkeleskade 1-5
Hobbemakade 119 (zijgevel)

Complex 6

Cornelis van der Lindenstraat 16-24
Reijnier Vinkeleskade 7-30
Daniël de Langestraat 11-19
Harmoniehof 40-63

Complex 10 (Villa's)

Cornelis van der Lindenstraat 12 en 14
Harmoniehof 64-69

Alle bewoners zijn uitgenodigd voor een informatieavond over de werkzaamheden. Samenwerking probeert overlast zo veel mogelijk te beperken. Voor bewoners die te veel overlast ervaren hebben we dit jaar ruimte beschikbaar om overdag te verblijven, te werken of te logeren.

31

Verzetsgroep aan de Apollolaan 91-99. Dit beeld drukt woede, verbijstering en berusting uit en is ontworpen door Jan Willem Havermans en onthuld in 1952.

32

Amsterdamsche Coöperatieve Woningvereniging "Samenwerking" B.A.
Roelof Hartstraat 42, 1071 VK, Amsterdam, www.samenwerking.org, 020 66 285 84
Redactie: Jacques Bettelheim, Els van Eijden, Leo Pauw, Reinder Tonkens en
Co Welgraven. E-mail: redactiesamen@samenwerking.org Ontwerp: joseph plateau.
Fotografie: Patricia Kockelkorn. Drukwerk: Straatsma PMS.